

Gerőcs Tamás és Pinkasz András

RENDSZERKRITIKAI ÚTKERESÉS 1989 UTÁN

ANTIKAPITALISTA BALOLDAL.

SZERK.: KRAUSZ TAMÁS.

ESZMÉLET ALAPÍTVÁNY – KÖZÉP-EURÓPAI
FEJLESZTÉSI EGYESÜLET, 2016.

Az *Antikapalista baloldal című kötet az Eszmélet folyóiraton belül zajló vitákon keresztül tekinti át a rendszerváltás óta felhalmozott rendszerkritikai tapasztalatokat. Az elmúlt 25 év tökéletes átalakulásának ciklusai és viszontagságai a baloldali antikapitalizmus szerepét és lehetőségét is meghatározták. A kronologikus ív látszólagos töréssel az 1956-os munkás-önigazgatás (újra)értékelésével zárul. A kötet egyik fontos tanulsága azonban éppen a közösségi kezdeményezések társadalmi perspektívái, amelyek a mai válság sújtotta kiútkeresésben iránymutatókká válhatnak.*

„Nem hiszünk a jó kapitalizmus lehetőségében. Az osztályszintű helyi és világméretű egyenlőtlenségeket meghaladó, demokratikus-önkormányzó ellentársadalom mozgalmi, szervezeti-gyakorlati perspektíváit keressük” (*Eszmélet-szerkesztőség* 2016: 13–14)

Az *Antikapalista baloldal* kötet az *Eszmélet* folyóiratnak azokat az írásait gyűjti össze, amelyek „az antikapalista-szocialista baloldal tartalmi meghatározását nyújtják a rendszerváltás óta eltelt több mint negyedszázad kontextusában” (fülszöveg). Az *Eszmélet* azon hazai folyóiratok közé tartozik, amelyek mögött egy erős, értékorientált közösség található, akik számára a szerkesztés és az írás a nagyobb feladat egy részét jelenti. Két kiemelt témájukról már korábban megjelentek kötetek: a rendszerváltásról (Krausz 1998) és az államszocializmusról (Krausz és Szigeti 2007). Mindhárom szerkesztett kötetükből jól látszik, hogy céljuk nem egy kifejező szöveg megírása volt, amely didaktikusan elmagyarázza a címben is megjelölt fogalmak jelentését. Az *Eszmélet* célja a belső tanulás, építkezés és a közösségépítés. Így ebben a kötetben is – hol explicit, hol implicit – vitákkal, eltérő álláspontokkal, különböző hangsúlyokkal találkozhatunk. A cél ugyanis a kapitalista világ közös megértése és meghaladása.

Az *Antikapalista baloldal* könyvet az teszi különösen aktuálissá, hogy a baloldali ideológiák között a kilencvenes években globálisan dominánssá váló harmadik utas keretében értelmezett neoliberális Magyarországon is régóta elhúzódó válságban van, ugyanakkor az ebből eredő útkeresés maximum a szociáldemokráciáig megy el, még a mai radikalizálódó világban is. Emellett sokaknak a reális határok megtartása szól érvként. Ezzel kétség nélkül egyet kell értenünk, feltéve, hogy „attól »realista«, hogy módot ad az elitnek hatalmi pozícióinak megőrzésére” (Krausz [1993] 2016: 87). Ezzel szemben az *Eszmélet* álláspontja a baloldaliság tekintetében mindig következetesen antikapalista volt, melynek képviselője az elmúlt 25 év ellenszelében nem kevés kitarást és határozottságot jelentett. Jelen kötet szellemi és politikai mondanivalóját is egy gondolati ív kapcsolja össze: van-e kiút a kapitalizmus válságából – és ez a válság nem pusztán a 2007 óta tartó pénzügyi-gazdasági válságra utal. A kérdés amiatt is fontos, mert az ideológiailag szabdalta hazai politikai mezőben főleg liberális és (szélső)jobboldali értelmezések

uralkodnak, és ezekből a pozíciókból fogalmazódnak meg a legkülönbözőbb, ugyanakkor jól ismert gazdaság- és társadalmpolitikai javaslatok. Az antikapalista baloldal kérdése azonban már önmagában egy más irányú választ sugall: a kapitalizmus válságából a kiút a kapitalizmus meghaladására kell hogy irányuljon. Más szavakkal, ahogy Szigeti Péter (2007) teszi fel tanulmányában a kérdést: hogyan működhet a demokrácia nem polgári társadalomban?

A kötet, bár tematizálja a baloldalon felmerülő jelentős kérdések egy nagy részét, de a közölt írások nem mennek bele ezek megválaszolásába. Így olyan fontos kérdésre, mint például hogy mi ma Magyarországon a munkásosztály helyzete, egyáltalán kit tekinthetünk a rendszerváltást követő súlyos gazdasági átalakulás után a munkásosztály tagjának, nem kapunk választ. Ugyanúgy nem kerül kifejtésre, hogy hogyan néznek ki a politikai mozgalmak, amelyek a társadalmi rend megváltoztatásáért küzdenek, és pontosan mi a szerepük. Ezekhez más *Eszmélet*-számokat vagy a belőlük szerkesztett köteteket kell elővennie az olvasónak. Az viszont már ebben a kötetben is látványos, hogy az *Eszmélet* körének a tulajdon szerepe kiemelt kérdés, az államszocializmus vívmányai közül leginkább a magántulajdon felszámolását tekintik előremutatónak, még ha annak társadalmasítása félúton meg is rekedt (Krausz és Szigeti 2007, ezen belül kiemelten Szigeti, Wiener, Krausz írásai). A rendszerváltással egyértelműen a magántulajdon nyerte vissza dominanciáját, ami nélkülözhetetlen eleme volt a tőkés viszonyok restaurációjának. Mennyire reális ma egyáltalán a tulajdonkérdést elővenni? Ez a kérdés azért is olyan fontos, mert az egyik olyan vízvonal az antikapalista baloldalon belül, ami rámutat az „antikapalista” és a „kapalista” megközelítések közti különbségre. Utóbbi nem kérdőjelezi meg a magántulajdon „szentségét”, legfeljebb a tőkés viszonyokon belüli újraelosztás szociáldemokrata kísérletével próbálja meg enyhíteni az egyre súlyosbodó társadalmi válságot. Bár ezekre a kérdésekre többféle megközelítésből is kereshetünk választ (a baloldalon belül és a baloldalon túl is), a könyv egyik legfontosabb tétje ezeknek a kérdéseknek a tisztázása, illetve ezen keresztül a jövőre vonatkozó politikai cselekvés irányának kijelölése egy antikapalista baloldali álláspontból.

Ez lényegesen különbözik más antikapalista irányoktól. Egyrészt a romantikus nosztalgia, amely a felvilágosodás előtti korokban keresi a „megújulás” lehetőségét, csupán reakciós erőket szül. Nem meglepő módon a fennálló tőkés rendszer válság szülte logikájához igazodik, ezért a logika meghaladására nem alkalmas. Ahogy Gramsci erre már felhívta a figyelmet, a fasizmus a tőkés rendszer válságának következménye, de egyben annak része is marad. A baloldalon is találni nosztalgiára hajló erőket, amelyek egy korábbi vélt aranykorhoz nyúlnának vissza. Ez közös a kádári nosztalgiában és a nyugaton uralkodó posztkeynesiánus elképzelésekben: a tőkés válság meghaladásának lehetőségét mindkettő a teljes foglalkoztatottságban és a társadalmon belüli újraelosztásban keresi, és a tőkés logika fennhatóságát nem kérdőjelezi meg.

A megközelítések egy másik fajtája a baloldali utópia, ami ellen már Marx is felszólalt.¹ Az utópia politikai szempontból káros, hiszen a cselekvés helyett az elvágyódásra, olyan vízióra épít, aminek elérése nem lehetséges. Az antikapalista baloldal viszont, ahogy arra Tütő László figyelmeztet ([2012] 2016), nem utópiát kerget, hanem az „itt és most”-ban keresi a megoldást a válságra. Ebből az egyik tanulság, amire a kötet szerzői rendre felhívják a figyelmet, hogy a tőkés társadalom ellentmondásainak megértése alapvető fontosságú, viszont a rendszer lényegének kritikája nem szabad, hogy öncélú legyen. Az ellentmondások valóságára kell hogy válaszoljanak, nem csak az elméleti megismerés, hanem a gyakorlati tapasztalatok terén is.

A kötet a válaszkeresést felelevenítő írásokat kronologikusan rendszerezi, aminek több mint praktikus oka van. Ezen keresztül végigtekinthetjük az elmúlt 25 év szellemi és politikai küzdelmét, valamint az ezt nyomon követő várakozások nagymértékű változásait. Ezt a küzdelmet az államszocializmus vége, valamint az azt követő kapitalista restauráció, az új tőkés frakciók kiépítéséért folyó politikai harcok és azoknak a társadalomra gyakorolt hatása emelte új elméleti és politikai szintre. A lap legfőbb kezdeti törekvése az antikapalista baloldal újradefiniálása volt. Az 1989-et követő években ez elsősorban a „sztálini és a marxi kategóriahasználat rendszeres összemosás[ából]” eredő torzulások megszüntetésére irányult (Kommunizmus [1989] 2016: 15). A kötet első felében így számos korai írást olvashatunk a kommunizmus, szocializmus, marxizmus fogalmi értelmezéséről.

A történelem végét hirdető időszakban folyamatosan reflektálni kellett a kritikákra, félreértésekre, megtévesztésekre. A liberális piacgazdaság egyeduralmát hirdető ideológia hegemoniájára adott válasz rejlik a francia-brazil marxista szociológus Michael Löwy kommunizmusról szóló írásának felütésében is: „Nem lehet meghalni a megszületés előtt. [...] Nem a »kommunizmus« haldoklott és volt halálra ítélve, hanem annak bürokratikus karikatúrája” (Löwy [1990] 2016: 23–24). Az *Eszmélet* első száma is csak a kötelező körök után tud rátérni arra, hogy elmondja, mit is ért kommunizmus alatt, ha nem azt, amit épp Magyarországon a sajtó és az értelmiség nagy része sulykol. Ahogy a lap munkaközössége írja:

Kommunizmus az a mozgás, amely a kapitalizmus elidegenedett és antihumánus vonásai ellenében olyan társadalom felé irányul, amelyben az ember nincsen alávetve sem a gyengéket eltipró piac, sem az erőseket is eltipró állam hatalmának, *ahol a társadalom minden egységének és egészének önszervezése, öngazgatása, önkormányzata jegyében az emberek élettevékenységei[t] a szabad önkifejtés uralja* (Kommunizmus [1989] 2016: 17–18, kiemelés az eredetiben).

---

1 Lásd például Marx vitáját Proudhonnal (Marx [1847] 1959).

A kilencvenes évek eleji *Eszmélet* egyszerre kísérli meg lerázni a fogalmakról a pártállami örökséget, megérteni az adott kifejezést, valamint azon keresztül igyekszik politikai irányt, programot adni. Ideológiai és politikai előzményüket nem az államszocializmusban keresik, még ha egyes eredményeit egyértelműen el is ismerik. Elméleti vonalon az államszocializmus alatti magyar antikapitalista baloldali hagyománnyal Krausz Tamás írása foglalkozik (Krausz [1993] 2016). A hatvanas évektől a rendszerváltásig veszi végig, milyen antikapitalista baloldali hullámok és nézetek váltották egymást. Szalai Pál ([1998] 2016) pedig a rendszerváltó értelmiség teljes körének példaképpül szolgáló Bibó István szocializmusképét elemzi. Politikai vonalon előzményként az 1956-os munkástanácsok előtt tiszteleg a kötet, azok politikai programját veszi górcső alá. Feitl ([1989] 2016) és Krausz ([2006] 2016) szerint a munkás-önigazgatás pár hónapja tanulsággul szolgálhat arra, hogy nem csak szindikalista gyárfoglalásra képesek a munkások, hanem politikai irányításra, sőt az állam bel- és külügyeinek igazgatására is. A munkástanácsok ugyanis konkrét irányítási és gazdasági modellel rendelkeztek. Ahogy Feitl írja:

Az önigazgatási kísérletek ugyanis akkor válnak igazán érdekessé, amikor túllépnek a vállalat, a termelőegységek keretein, átlélik a társadalmi szektorok közötti választóvonalat, hatalmi aspirációik keletkeznek, és ezáltal megindulnak a társadalmi rendszerré szerveződés útján. Ekkor dőlhet el ugyanis, hogy adott feltételek mellett megvalósítható-e a polgári demokratikus elképzelésektől eltérő, de mégis demokratikus társadalomirányítási szisztéma (Feitl [1989] 2016: 304).

A munkástanácsok története már csak abból a szempontból is fontos, hogy a gyárak elfoglalásával sikerült egy olyan programot megfogalmazni, ami elviekben túllépett volna ezeken a válaszvonalakon. Ám – mint ahogy arra az egyes szerzők külön-külön is felhívják a figyelmet – a tanulságok közül nem szabad kifelejteni, hogy a történelmi körülmények kevésbé voltak alkalmasak e hatalmi aspirációk realizálására.

Az *Eszmélet* egyértelműen erre a politikai hagyományra kívánt építkezni a kezdetektől. Már 1989-ben létrehozta a Baloldali Alternatíva Egyesülést (BAL), ezen keresztül próbálva elérni a politika baloldali irányba mozdítását, valamint a lapszerkesztés szorosan összekapcsolódott a lap elemzéseinek a szakszervezetek irányába történő eljuttatásával.² E hőskorszaknak a kötet is rögzíti lenyomatát: erről lásd a BAL 1992-es politikai nyilatkozatát (A baloldali egység... [1993] 2016), valamint egy politikai pamfletet az alárendelt munkaerőről és a maradék szocializmus megszüntetéséről (Néhány ötletes módszer... [1994] 2016).

---

2 A rendszerváltás hazai baloldali kezdeményezéseihez részletesebben lásd: Nagy (2011).

1989-ben az ismeretlen Alfa által jegyzett írás, a Milyen lesz a baloldal holnap? ([1989] 2016) utólag nézve elképesztő optimizmussal tekintett a jövőbe:

A baloldal most szerveződik mind az MSZMP-ben, mind az alternatív szervezetekben és pártokban, mind a szakmai szervezetekben, mind a munka- és lakóhelyeken, magában a társadalomban. A baloldal fogalma tehát átalakulóban van. A hazai és nemzetközi tapasztalatok arra mutatnak, hogy a baloldal megszűnik egyetlen párt vagy egy-két párt monopóliuma lenni. A baloldal ismét új fokon válik *mozgalommá*, fokozatosan elveszíti *hivatali* jellegét, *pártokon túli* mozgalommá alakul, s maguknak a pártoknak kell majd megtalálniuk benne a szerepüket. Nem írhatják elő többé tagjaiknak, hogy mit tegyen, mint tegyen a baloldal, s hogy ki tartozik, ki tartozhat a „baloldal” megjelölés alá (uo: 19–20).

Az *Eszmélet* munkája is ebbe a vizionált folyamatba illeszkedett, feladatuk ezen belül, hogy elméletileg és ideológiailag tisztán elemezzék a hazai viszonyokat, teret adva ezzel a politikai cselekvésnek. A kezdetektől tisztában vannak azzal, hogy mindehhez nem elegendő a magyar társadalmat elszigetelten elemezni, a magyar társadalmi folyamatokat be kell ágyazni a globális kapitalizmusba. Szigeti ([1993] 2016) jelzi, hogy a jelen marxista társadalomelméletének egyik fő feladata, hogy átlássa a nyolcvanas évek végének és kilencvenes évek elejének átalakulásait:

A taylori–fordi munkaszervezeti formák tényleges visszaszorulása mellett a legjelentősebb ellenható tényező alighanem a tőkés világrendszer 89–91-es mundializációja, mert a belső ellentmondások új dimenzióit nyitja meg. Akár csak a centrumon belül kirajzolódó három pólusra gondoljunk (az Észak–Dél konfliktusa mellett) (uó: 62).

Ez nem csak azért volt fontos, mert az akkor végbemenő globális szintű liberalizálódás máig meghatározza a világ gazdasági lehetőségeket, hanem mert maga a kérdésfelvetés rámutat arra, hogy az új korszak történetileg specifikus, szemben azzal az akkori hazai gyakori közéleti vélekedéssel, amely azt a kapitalizmus egyetlen létező formájaként – és ezáltal megkérdőjelezhetetlenként – látta.

A kezdeti írásokból még kirajzolódik a politikai változás reménye egy baloldali alternatíva felé, azonban ahogy haladunk előre az írásokat kronologikusan rendező kötetben, úgy veszik el ez a remény. Szigeti 1993-ban óva int:

Senki sem tört ki eddig sikeresen a kapitalista univerzumból. Ma „a világtörténelem értelmetlen végtelenségének” minket, marxistákat, jobban kell nyomasztania, mint

valaha, hiszen két világháború, októberi és népi demokratikus forradalmak, nemzeti felszabadító küzdelmek után nagyjából újra ott vagyunk, ahol az I. világháború előtti Európa volt. Legfeljebb a megtett út tapasztalatával szegényedtünk-gazdagodtunk (uó: 70).

De a rendszerváltást követő 25 év az *Eszmélet* kapitalista restauráció veszélyei kapcsán gondolt legerősebb kétségeit erősítette meg. A kötet ebből egy példát hoz, egy 2007-es körkérdést: Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? címen. A 11 válaszoló nagy többsége olyan rendszerkritikai elemzést nyújt, amelyeket a magát baloldallnak nevező hazai politikai oldal még a gazdasági válság kezdetét követően is csak évekkel később képes realizálni – ha egyáltalán realizálja. Legfontosabb fókuszuk, hogy miért hamis dilemma a magyarországi társadalmi viták kétpártrendszeren keresztüli értelmezése, és hogy az egyes csoportok mögött milyen tőkés érdekek húzódnak meg, valamint mekkora a mozgástere egy olyan félperifériás országnak, mint Magyarország.

A kronológia végén a gazdasági válság legsúlyosabb éveire érünk el, ahol a marxista baloldal két élő klasszikusától, David Harveytől ([2010] 2016) és Immanuel Wallersteintől ([2012] 2016) idéz a folyóiratban megjelent fordítást a kötet. Harvey kiemeli a globális válság eredői közül a tőke- és munkaerő-feleslegék kialakulásának tendenciáit és a pénzügyi tőke szerepének felértékelődését a túltermelési válságokat követően, valamint a politikai rendszerben – például az államközi viszonyokban – kibontakozó válságot, a globális hegemonia válságát. De kitér a környezetet pusztító veszélyekre is. Wallerstein a baloldali mozgalmak, például a munkásmozgalmak szerepét nézi a hegemoniaciklus változásában. Nála a Szociális Világfórumon kirobbant developmentalizmus és antidevelopmentalizmus vita érvei tűntek az egyik legfontosabb irányt meghatározó mérföldkőnek.

A kötet a kronologikus ívet csak látszólag töri meg azzal, hogy a legvégén Antikapitalista baloldal 1956-ban címmel külön blokkban közli Feitl és Krausz már említett írásait. Ez bizonyos szempontból egyenes folytatása a kronologikus ív záróírásának, Tütőnek ([2012] 2016) a már említett alapproblémájára. Hogyan válaszoljunk az itt és most kérdésére? A kötetből tanulva a válaszhoz kikerülhetetlen stratégiai kiindulópontja az antikapitalista baloldali mozgalmaknak – beleértve a munkásmozgalmat is –, hogy önmaguk is a globális kapitalizmus részei, sőt termékei. Az antikapitalista gondolat sem a kapitalizmushoz képest fogant meg „kívülről”, hanem e rendszer válságának az egyik következménye. Mindez kijelöli mind a mozgalom, mind a stratégiai tervezés korlátait, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tőkés valóság totalitását ne lehetne pusztán azért meghaladni, mert a kritikája is belőle származik. A történeti tapasztalatok a világ minden pontján, így Kelet-Európában is, azt bizonyítják, hogy a kapitalizmust annak dinamikus mozgástörvénye alakítja, amelynek középpontjában a mélyülő válság húzódik meg. Ez

a rendszer összes elemét – beleértve a meghaladását zászlajukra tűző erőket is – mozgásban tartja. Ez a mozgástörvény, vagyis maga a válság legalább annyira jelent lehetőséget, mint amennyire korlátokat is kijelöl az antikapitalista baloldal számára.

Mindez nem pusztán elmélet, mert a történelmi tapasztalatok mutatják meg, hogy a tőkés világrendszer fejlődésében milyen baloldali erők tudtak kialakulni, és hogy hol voltak azok a korlátok, ahol ezek a mozgalmak megrekedtek. Óvatosan kell bánnunk ennek elemzésekor a II. világháborút követő évtizedek tapasztalatával. A baloldalnak máig fontos viszonyítási pont a jóléti állam ekkori sikerkorszaka, amikor is a fordista termelési rezsim és a vele járó nyugati fogyasztói társadalmi modell kiterjesztésével párhuzamosan a szociáldemokrata követelések egy része integrálódott a nyugati politikákba. Mindez nem a tőke jó szándéka miatt vagy bármilyen egyéb politikai hitvallásból történhetett meg, hanem arról volt szó, hogy a kiszélesedett bázisú ipari munkásság jelentős részét így lehetett az új társadalmi rendbe integrálni, mindez pedig a baloldali mozgalmak aktív közreműködését is feltételezte. A történetileg speciális feltételek együttállását, amely eleve csak a centrumországok számára volt lehetséges – részben a világ többi részének kizsákmányolásán keresztül –, a szociáldemokrácia a kapitalizmus egy bármikor megvalósítható állapotaként univerzalizálja, amelyet csak politikai akarat hiányában nem kíván az elit megvalósítani. A valójában atipikusnak tekinthető időszak ráadásul nem tartott sokáig, a globális kapitalizmus felívelő ciklusának kimerülésével azonnal meggyengült, és a hetvenes évek második felétől fokozatosan leépítették. Az azóta is tartó leívelő ciklusban a baloldal általában defenzívába szorult, és a kilencvenes években – bár bekövetkezett egy névleg baloldali fordulat, de – az ún. harmadik út lényegét tekintve éppen a legalapvetőbb baloldali értékekkel ment szembe, és tovább folytatta és mélyítette a hetvenes évek vége óta kibontakozó neoliberális politikai gyakorlatokat. A magát szakértőinek vagy realistának nevező ideológia így jelentősen hozzájárult a kapitalista baloldal szellemi kiüresedéséhez, ahonnan az elmúlt években próbálnak kitörni. A ciklus leívelő szakaszában ezzel párhuzamosan a korábbi liberális rend fasiszta irányba transzformálódik. A válságból az egyre inkább reakcióssá váló politikai erők képesek hasznot húzni. Ma a válságnak egy érett korszakában élünk, mindez pedig újra aktuálissá teszi a baloldal számára azokat az alapvető kérdéseket, amelyekkel a kötet is foglalkozik.

A kötet hangsúlyozza, hogy a tőkés társadalmi rendszer ellentmondásaira építhető kísérletekből, társulásokból lesz kialakítható a kapitalizmus alternatívája, akár majd világméretben is. A baloldal antikapitalista hagyománya, Marxig visszamenőleg, ilyen közösségi társulásokban, szövetségekben, szövetkezetekben találta meg azokat a modelleket, amelyek építése, illetve az ezekben való részvétel döntő fontosságú lesz társadalmi válság eszkalálódásával. Sommásan azt mondhatjuk, hogy az antikapitalista baloldal Mészáros István nyomdokain ennek a hagyománynak a folytatásaként jól mutat rá

a kelet-európai rendszerváltás eltelt évtizedeinek tanulsága kapcsán, hogy bár az ilyen közösségi társulásokat is a tőkés világrend válsága hívja életre, mégis bennük rejlik a potenciál, hogy a válság nyomán keletkező transzformációt olyan irányba tereljék, amelyből a rendszer egészének logikája is megváltozhat. Hiába elszigeteltek ma még ezek a kezdeményezések, a mennyiség idővel átcsaphat minőségbe, amivel megváltozhat a tőkés társadalmi rend logikája.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Krausz Tamás (szerk.) (1998): *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Napvilág.
- Krausz Tamás (2007): A szocializmusvita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Krausz Tamás (szerk.) (2016): *Antikapitalista baloldal*. Eszméletet Alapítvány – Közép-Európai Fejlesztési Egyesület.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Marx, Karl ([1847] 1959) A filozófia nyomorúsága: Válasz Proudhon úrnak, „A nyomorúság filozófiájá”-ra. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. kötet: 1846–1848*. Kossuth.
- Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet*, No. 91.: 111–129.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Wiener György (2007): A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

A recenzált kötetben (Krausz 2016) megjelent írások:

- A baloldali egység megteremtéséért: A Baloldali Alternatíva Egyesülés politikai nyilatkozata. (1993). 75–81. [Az *Eszmélet* 17. számában jelent meg.]
- Alfa (1989): Milyen lesz a baloldal holnap? 19–22. [Az *Eszmélet* 1. számában jelent meg.]
- Eszmélet*-szerkesztőség (2016): Előszó. 9–14.
- Feitl István (1989): A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. 303–320. [Az *Eszmélet* 2. számában jelent meg.]

- Harvey, David (2010): Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében. 248–282. [Az *Eszmélet* 85. számában jelent meg.]
- Kommunizmus. (1989). 15–18. [Az *Eszmélet* 1. számában jelent meg.]
- Krausz Tamás (1993): A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék (Egy probléma felvetéséhez). 82–93. 15–18. [Az *Eszmélet* 18–19. számában jelent meg.]
- Krausz Tamás (2006): Az 1956-os munkástanácsokról. 321–332. [Az *Eszmélet* 72. számában jelent meg.]
- Löwy, Michael ([1990] 2010): A kommunizmus halála? Nyolc tézis a „létező szocializmus” válságáról. 23–27. [Az *Eszmélet* 85. számában jelent meg.]
- Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? Az *Eszmélet* körkérdése és a beérkezett válaszok. (2007). [A körkérdésre válaszolók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Harsányi Iván, Kállai R. Gábor, Krausz Tamás, Kunfi Frigyes, Mark Pittaway, Szalai Erzsébet, Szerdahelyi István, Tamás Pál, Z. Karvalics László.] 168–247. [Az *Eszmélet* 74. számában jelent meg.]
- Néhány ötletes módszer alárendelt munkaerő létrehozására, avagy hogyan tüntessük el azt a fölösleges szocializmust. (1994). 98–100. [Az *Eszmélet* 21–22. számában jelent meg.]
- Szalai Pál (1998): Bibó szocializmusképe ürügyén. 142–156. [Az *Eszmélet* 37. számában jelent meg.]
- Szigeti Péter (1993): A baloldal elméleti zsákutcáiról. 51–74. [Az *Eszmélet* 17. számában jelent meg.]
- Tütő László (2012): Kik a marxisták, és miért nem akarnak kommunizmust? (Hypo)tézisek arról, hogy kell-e nekünk a világforradalom. 288–300. [Az *Eszmélet* 93. számában jelent meg.]
- Wallerstein, Immanuel (2012): A világ baloldala 2011 után. 283–287. [Az *Eszmélet* 93. számában jelent meg.]